

Turkistonda jadidchilik harakatining vujudga kelishi va jadidlarning faoliyati

Tangirov A.J. Jizzax DPU, dotsent

Matkarimova N.E. Jizzax DPU, Talaba.

Annotatsiya. O'zbekiston o'zining milliy mustaqilligini qo'lga kiritgandan so'ng har jihatdan o'z tarixini o'rganish, ota-bobolardan o'olgan ilmiy, madaniy merosni puxta o'rganish ishiga aloida ehtiborni qaratdi. Ana shunday merosdan biri sifatida o'tgan asrning boshlarida Turkistonda vujudga kelgan harakat- jadidchilik harakati bo'ldi. Mazkur maqolada jadidchilik harakatining paydo bo'lish ildizlari, uning vatanimiz hamda millatimiz tarixiga singa borishi borasida fikrlar bildiriladi.

Kalit so'zlar: Jadidchilik, Turkiston, Boqchasaroy, Usuli jadid. Yangi maktab.

Mamlakatimizning mustaqillikka erishishi faqat ijtimoiy-siyosiy jihatdangina emas, balki ma'naviy-ma'rifiy tomondan ham juda katta o'zgarishlarga olib keldi. Mazkur ijobiy o'zgarishlar tufayli, tariximiz saxifalarida qoralanib kelingan davrlar, ijtimoiy-siyosiy harakatlar, oqimlar, buyuk allomalarimiz meroslari endilikda hayotimizning barcha soxalarida qaytadan o'z o'rnini egallamoqda, xalqimizning ma'naviy dunyosini boyitish, poklash va rivojlantirish yo'lida tobora ulkan ahamiyat kasb etib bormoqda.

Jadidchilik yoki jadidizm (arabcha: **جدید** - yangi) — 19-asr oxiri 20-asr boshida Turkiston, Kavkaz, Qrim, Tatariston hayotida muhim ahamiyat kasb etgan ijtimoiy-siyosiy, ma'rifiy harakat. Jadidchilik dastlab 19-asrning 80-yillarida Qrimda vujudga keldi. 19-asrning 90-yillaridan O'rta Osiyoda tarqaldi.

Jadidchilik ilk bor Qrimda 1880-yillarda Ismoilbek Gasprinskiy rahbarligida paydo bo'lgan. Jadidchilik harakati vakillari ko'pincha o'zlarini ilg'or, keyinchalik jadidchilar deb atagan. O'sha davrning ilg'or kuchlari, ayniqsa, ziyolilar mahalliy aholining dunyodan ortda qolayotganini sezib, jamiyatni isloh qilish zarurligini anglab yetdi. Jadidchilik mohiyatan siyosiy harakat edi. Uning shakllanish va mag'lubiyat davrlari bor, ularni shartli ravishda to'rtga bo'lish mumkin. Turkiston, Buxoro va Xivada bu davrlar 1895-1905 yillar, 1906-1916, 1917-1920, 1921-1929 yillarni qamrab oladi.

Jadidchilik dastlab madaniy oqim sifatida faoliyat yuritgan. Bu tariqat vakillari taraqqiyot, turkiy tillarni rivojlantirish, bu tillarda adabiyotni boyitish, dunyoviy ilmlarni o'rganish, ilm-fan yutuqlaridan foydalanish, ayol va erkak tengligi uchun kurash olib borishga chaqirdilar. Keyinchalik jadidlar panturkizm g'oyalarini targ'ib qildilar.

Jadidchilik sovet adabiyotida —*burjua-liberal*, *millatchilik* harakatil sifatida ta'riflangan. Bu davrda SSSR parchalanib ketganidan keyin ko'proq tanqid qilingan.

Ammo bunga qaramasdan jadid namoyandalarining nomlari qayta tiklandi. Feodolizmga qarshi norozilik kayfiyati, zarur taqdirda amaliy yo‘lini tutish ma’rifatparvarlikning siyosiy maqsad va mohiyatini ifoda etadi. Bu narsa ma’rifatchilikning ikkinchi bosqichi deb nom olgan 1905-1906 yillardagi voqealar ta’sirida shakllandi. Bu davrda S.Ayniy, A.Avloniy, M.Behbudiy, Munavvarqori va boshqalar nomi bilan boshlangan jadidchilik harakati keng yoyildi. Bu harakat yangi milliy kadrlarni tayyorlab yetishtirish va tarbiyalashda, madaniyatning milliy mustaqillik g‘oyalarini targ‘ib qilishga da’vat etishda ko‘zga tashlandi.

Jadidchilikning asosiy g‘oya va maqsadlari Turkistonni o‘rta asrlar qoloqligi va diniy xurofotdan ozod qilish, shariatni isloh qilish, xalqni ma’rifatli qilish, Turkistonda muxtoriyat hokimiyatini o‘rnatish uchun kurashish, Buxoro va Xivada konstitutsiyaviy monarxiya va parlament, keyinchalik demokratik respublika tuzumini o‘rnatish orqali ozod va farovon jamiyat qurish, barqaror milliy valyutani muomalaga kiritish, milliy armiya qurish edi. Keyinchalik Toshkent, Farg‘ona, Buxoro, Samarqand va Xivada erkin fikrli, ilg‘or fikrli kishilarning ma’lum guruhlar tomonidan ochilgan madaniy-ma’rifiy jamiyat va uyushmalardan jadidchilik harakati shakllandi.

Eng muhimi jadidlar o‘lkada mavjud bo‘lgan madaniyatga yangi mazmun berishni o‘z oldilariga maqsad qilib qo‘ydilar. Shu maqsadda *san‘at, matbuot, maorif, adabiyot* sohalarida islohot o‘tkazish g‘oyalarini ilgari surdilar. Jadidlar avvalambor, maorif sohasida islohotlar o‘tkazib xalq ommasining savodxonligi, bilimi, umumiy madaniy saviyasini oshirishga bel bog‘ladilar. Natijada — ***Usuli jadid*** maktablarini ochilishi ulkan ijtimoiy-siyosiy hodisa bo‘ldi. XX asr boshlarida yuzaga kelgan 100 ga yaqin shunday maktablarda 100 mingdan ortiq bola tarbiya ko‘rdi. Jadidlar maorifning diniy tizimiga ham o‘zgartirishlar kiritishga intildilar. Diniy bilimlarni o‘qitishga katta ahamiyat berilishi bilan birga dunyoviy fanlar: arifmetika, tarix, geografiya, tabiiyotdan berilgan saboqlar ham muhim o‘rin tutadi. Behbudiy diniy tizimni qayta qurish, ruhoniylarni yangi avlodini tayyorlash lozimligini alohida ta’kidlagan edi. Uning — “Padarkush”, Fitratning — “Munozara”, Qudratilloning — “To‘y” kabi dramatik asarlarini yuzaga kelishiga ana shu talablar sabab bo‘ldi.

“*Jadidchilik*”ning asosida “*jaded*” so‘zi yotadi. “Jadid”ning ma’nosi “yangi” demakdir. U shunchaki “yangi” yo bo‘lmasa, “yangilik tarafdori” degani emas. Balki “yangi tafakkur”, “yangi inson”, “yangi avlod” singari keng ma’nolami o‘zida mujassam etgan.

Istilohning kirib kelishi *Ismoilbek Gasprali (Gasprinskiy)* ochgan yangi maktab nomi bilan bog‘liq. U yozadi:

“...1884-sanasi Boqchasaroyda bir maktabni “usuli jaded”ga qo‘ymish edim”.

Bu boshlanishi edi. Istilohning mazmuni maktab doirasida qolmadi, albatta. Abdulla Avloniyning “Tajimai hol”idan: “Shul zamonda (1894— 1904-yillar ko‘zda tutiladi. B.Q.) yerli xalqlar orasida eskilik-yangilik (qadim-jadid) janjali boshlandi. G‘azit o‘qig‘uvchilarni mullalar “jadidchi” nom bilan atar edilar”²⁴. Jadidlar Usmonli Turkiyadagi “Ganch (yosh) turk”, “Ganch Usmonli” ta’siri bilan “Yosh buxorolilar”, “Yosh xivalilar”, “Yosh turkistonlilar” ham deb nomlandilar. Birinchi ikki nom rasmiy tashkilot darajasiga ko‘tarildi.

Dramaturg *Abdulla Badriy* 1919-yili “Yosh buxorolilar kimlar?” degan savol qo‘yadi va shunday javob beradi: “... onlarning fikr-u xayollari hamda muddaolari biz bechora va qashshoqlarni g‘urbatdan, ya’ni amirlar, beklar va boylarning zulmlaridan ozod qilmoq va bizlarning rohatimiz va tinchligimiz uchun harakat va taraddud qilmoqdur”

Ushbu mulohazaning sotsialistik mafkura iskanjasida bildirilgani tufayli sotsialistik bo‘yoqda berilganini nazardan soqit qilsak, hurlik, ozodlik uchun kurash jamiyatning bosh maqsadlaridan qilib belgilangani ma’lum bo‘ladi.

Jadidchilik oqim emas, *harakatchilik*. Ijtimoiy, siyosiy, ma’rifiy harakatchilik. Yaqingacha ham u faqat ma’rifatchilik harakati deb kelindi. Bu ongli suratda qilingan edi. Maqsad jadidchilikning doirasini toraytirish, sotsialistik-kommunistik mafkuradan boshqasi keng xalq ongini qamrab olishi, egallashi mumkin emas, degan soxta tushunchaning asorati edi. Aslida esa jadidchilik:

1) jamiyatning barcha qatlamlarini jalb eta oldi. Uyg‘onish mafkurasi bo‘lib xizmat qildi;

2) mustaqillik uchun kurash olib bordi. Jadidlar g‘ayrati va tashabbusi bilan dunyo ko‘rgan Turkiston muxtoriyati bu yo‘ldagi amaliy harakatning dastlabki natijasi edi;

3) maorif va madaniyatni, matbuotni ijtimoiy-siyosiy maqsadlarga moslab chiqdi.

Turkistondagi jadidchilik XIX asrning 80-yillarida Rusiya musulmonlari, xususan, Kavkaz va Volga bo‘yida yoyilgan shu nomdagi taraqqiyparvarlik harakatining bevosita ta’siri va samarasi sifatida dunyoga keldi. Bunda yuqorida nomini qayd etganimiz Ismoilbek Gaspralining “Tarjimon” gazetasi (1883) va u asos solgan “*usuli jaded*” (ikkinchi nomi “*usuli savtiya*”) maktabi (1884) hal qiluvchi rol o‘ynadi.

Shuningdek, bizdagi XIX asrning boshlaridagi eski maktab-madrasa tizimidan noroziliklar, xususan *A. Qursaviy* (1776—1813), *Sh.Majjoniy* (1818— 1889)larning taraqqiyotga to‘siq bo‘la boshlagan Buxoro maktab-madrasa tizimini keskin tanqid qiluvchi . “Al-lavoyih” (“Ravshanliklar”) (*A.Qursaviy*) va “Vafiiyyatul aslof va tahiyyatul axlof” (“Salaflar vafoti va avlodlar duosi”) (*Sh.Majjoniy*) kitoblari ma’lum ahamiyatga ega bo‘ldi. Nihoyat, xalqdagi haqso‘zlik va yangilikka rag‘batni, mumtoz adabiyotimizdagi an’anaviy hajvni, xususan, 70-yillarning oxirida shoirlarimiz tomonidan tovlamachilik, ziqnalik, tekinxo‘rlik kabi Ovrupo burjua axloqiy

munosabatlarini keskin fosh etuvchi turkum asarlarning ta’sirini ham hisobga olmoq kerak bo’ladi. Bular aslida adabiyotning ham yangilanayotganidan dalolat edi.

Shuningdek, XIX asrning so’ngida Sharq musulmon mamlakatlari orasida keng yoyilgan Jamoliddin Afg’oniy (1839—1897), Muhammad Abduh (1849—1905) nomlari bilan xarakterlanuvchi diniy taraqqiyparvarlik, Yevropa mustamla-kachiligiga qarshi birdamlik borasidagi fikrlarni ham nazardan soqit qilib bo’lmaydi.

“Jadid” atamasi Turkiyada XX asr boshidagi adabiyotga, uning ham birgina yo’nalishiga nisbatan ishlatiladi. Shuningdek, “Rusiya jadidchiligi”, o’zimizda esa “Buxoro jadidchiligi”, “Turkiston jadidchiligi” degan atamalar uchramiz. Bizningcha, harakat umumiy, ko’rinishlar aniq bo’lgani uchun farqli, mohiyat bitta — *yangilanish*. Bu turli joyda turlicha shaklda namoyon bo’ldi. Masalan, Turkiyada 1839-yildagi mashhur Mustafo Rashit Poshho tomonidan yozilib, Gulxona maydonida e’lon etilgan va tarixga “Gulxonai xatti humoyun” nomi bilan kirib, “Tanzimot”ni boshlab bergan davr ham, bizcha, yangilanishdir — jadidchilikdir. To’g’ri, u asosan, g’arblashishni tamal qilib olgan edi. Shuning uchun ham ko’p o’tmay, bunga qarama-qarshi ravishda «turkchilik», *“usmonchilik”*, *“islomchilik”*, *“turonchilik”* kabi milliy g’oyalar o’rtaga tashlandi.

Yevropalashish bizda ham jadidchilikning muhim xususiyatlaridan bo’lgan. Chor hukumati bundan mahalliy xalqni ruslashtirish yo’lida foydalandi ham. Lekin mezon — mahalliy xalqning o’z dini va e’tiqodini daxlsiz qoldirish, Ovrupo ilm-fanini shularning muhofazasiga xizmat qildirish uchun bu yerda ham

kurash ketdi. Turkchilik, islomchilik, mahalliy o’zbekchilik kabilarning bu yerda ham maydonga kelishi bejiz emas. Aslida, bizning jadidlarda fikr va g’oya qorishiqchiligi juda kuchli. Mana, masalan, yangi o’zbek adabiyotining shakllanishi boshida turgan *Muqimiy, Furqatlarni* oling. Ular 30-yillarda jadid adabiyoti vakillari sifatida umuman to’g’ri talqin qilingan. Muqimiy o’z hajviy asarlarida savdo va sanoatning, ya’ni kapitalistik turmush tarzining milliy axloqimizni buzayotganini tanqid qiladi. Furqat esa uning hayotimizga kirib kelayotganini madh etadi. Biri tasdiq, ikkinchisi inkor yo’lidan boradi. Yoki Dukchi Eshonni oling. U kuch, zo’rlilik bilan mustaqillikka erishish tarafdori. U ham jadid: din islohotchisi, siyosiy kurashchi. Juda ko’p jadidlarimiz uni rad etdilar. Bir qator jadidlarimiz ongli suratda sovetlar bilan hamkorlik qildilar, kommunist bo’ldilar. Bular bilan hisoblashmoq kerak. Bu hoi, ayniqsa, mustaqillik uchun olib borilgan kurashda yaqqol ko’rindi. Bu borada 3 yo’lni kuzatish mumkin:

1. *Rusiyaga tobelikdan zo’rlilik bilan qutulish, istiqlolni kuch bilan olish (Dukchi Eshon qo’zg’oloni, 1916-yil mardikorlik harakati, bosmachilik)*

2. *Murosa yo’li. Ruslar yordamida ma’rifatga erishish.*

Ma’rifat masalasida haq-huquq olish, milliy xususiyatlarini tiklash (*I.Gasprali, M.Behbudiy*).

3. *Hamkorlik yo‘li*. Chor ma’murlari, so‘ng esa Sho‘ro hukumati bilan birga ularning dasturlarida qatnashish va imkon bo‘lishi bilan mustaqillikni qo‘lga olish. Buning uchun ma’lum tayyorgarlik ko‘rib borish (Munavvarqori, Hamza, Avloniy).

Nihoyat, bizdagi jadidchilik Kavkaz, Volgabo‘yi, Turkiyadagi jadidchilikka nisbatan an’analarga ko‘proq bog‘lanib qolgan, umumiyevropa ijtimoiy-madaniy jarayoniga tortilish darajasi qiyinroq kechgan jadidchilik. Bizda har bir yangilikning kirib kelish jarayoni g‘oyat og‘ir kechgan. 1985-yildan boshlangan demokratik va oshkoralik jadidchilikni ilmiy asoslarda va rejali o‘rganishga imkoniyat tug‘dirdi. Bir qator ilmiy anjumanlar bo‘lib o‘tdi. Jumladan, 1987-yilning 10-noyabrda O‘zbekiston FA TAIda Turkiston jadidchiligiga bag‘ishlangan maxsus yig‘ilish chaqirildi. Respublikamizning ushbu soha bilan ko‘pdan shug‘ullanib kelayotgan mutaxassisleri o‘zaro fikr almashdilar. 1988-yil 12-oktabrda yana xuddi shu joyda Ozarbayjon, Tatariston, Tojikiston, O‘zbekiston, Moskva olimlari ishtirok etgan yirik Xalqaro simpozium bo‘lib o‘tdi. 15 kishi ma’ruza bilan qatnashdi. Bahsni *Izzat Sulton* boshlab berdi.

Notiq jadidchilikning shakllanishi va taraqqiyotini an’anaviy 1905—1917-yillar qilib belgilab, u bosib o‘tgan yo‘lni 1917-yil Oktabr bilan ajratib, ikkiga bo‘ldi. 1917-yilgacha qismini progressiv, undan keyingisini reaksiya deb baholadi. Yo‘nalishni esa ma’rifatchilik deb belgiladi. Uni siyosiy masalalardan uzoq tutdi. Tabiiyki, anjuman qatnashchilarining ko‘pchiligi bu fikrlarga e’tiroz bildirdilar. Lekin ustoz adabiyotshunosning jadidchilik o‘zbek adabiyoti parvozi uchun juda katta g‘oyaviy omil bo‘lgani, uni atroflicha o‘rganish va xolis baholash bugungi ilmfanning kechiktirib bo‘lmaydigan vazifasi ekanligi xususidagi mulohazalari barcha qatnashchilar tomonidan qo‘llab-quvvatlandi. Tojikistondan *A.Maniyozov, M.Shukurov, R.Hodizoda, G.Ashurov, O.Sayfullayev, Ozarbayjondan A.Mirahmedov, Tataristondan I.Nurullin, O‘zbekistondan E.Yusupov, E.Karimov, H.Ziyoyev, E.Vohidov, S.Qosimov, O.Fayzullayev* va ushbu satrlar muallifi qatnashdilar.

Yig‘inga boshqalarga qaraganda tojikistonlik vakillar jiddiy tayyorgarlik bilan kelganlari ma’lum bo‘ldi. G.Ashurov jadidchilikning bosib o‘tgan yo‘lini uch davrga bo‘ldi:

1. *Shakllanish (1905-yilgacha)*.
2. *Taraqqiyot (1905—1917)*.
3. *Bo‘linish (1917—1920)*.

Holbuki, jadidchilik tojiklarda Rusiyadagi turkiy xalqlarga nisbatan keyinroq paydo boʻlgan edi. Masalan, tojikcha usuli jadid maktablari va ular uchun darsliklar 1905-yildan keyingina yuzaga kela boshlagani maʼlum.

Maʼruzachi jadidshunoslik oldidagi masalalarni belgiladi. Hamkorlik yoʻllarini qayd etdi. *Aziz Mirahmedov* mutaxassislar orasida keng tarqalgan, jadidlarning tashkiliy qurilmalari yoʻq edi, degan fikmi shubha ostiga qoʻydi. Umumrusiya musulmonlarining 1905-yildan boshlab tashkil topgan “Ittifoqi muslimin” uyushmasini shu yoʻldagi urinish hisobladi. *I.Nurullin* qator qiziqarli faktlar keltirdi.

Muhimi, anjuman jadidshunoslarni bir joyga toʻpladi. Fikr almashildi, hamkorlik yoʻlga qoʻyildi.

1989-yil aprelning oxiri mayning boshida OʻzFA va Yozuvchilar uyushmasi ishtirokida Adolat komissiyasining 2 kun davom etgan yigʻilishi boʻldi. Oʻttizga yaqin kishi maʼruza qildi. Yangi faktlar, yangi nomlar oʻrtaga tushdi. 1990-yil 3-dekabrda Moskvada qatagʻon qilingan ijodkorlarning merosini oʻrganishga bagʻishlangan yigʻilish boʻlib oʻtdi. Oʻzbekistondan uch kishi (O.Sharafiddinov, N.Karimov, B.Qosimov) ishtirok etdi. Yigʻinlarning deyarli hammasida jadidchilikning ijtimoiy-maʼnaviy taraqqiyotimizda alohida bosqich boʻlganligi qayd etildi, uni xilma-xil yoʻnalishlarda oʻrganish zarurati aytili, aniq ijodkorlar, ularning faoliyati, merosi haqida fikr almashildi.

Respublikamizning mustaqillikni qoʻlga kiritishi, ijtimoiysiyosiy sohada boʻlganidek, maʼnaviy-madaniy hayotimizda ham butunlay yangi sahifa ochdi. Biz oʻz aqlimizga, oʻz mulkimizga, oʻz mehnatimizga oʻzimiz ega boʻldik. Tariximizga tegishli fakt hamda hodisalarni, katta-kichik shaxsiyatlarni oʻzgalarning koʻzi va aqli bilan baholash barham topa boshladi. Millat va Vatan manfaati harnma narsadan muqaddas tutildi. Shu asnoda “Turkiston (Qoʻqon) muxtoriyati” nomi bilan tarixga kirgan, jadidlarimizning siyosiy mustaqillik uchun olib borgan kurashlarining ilk namunasi boʻlgan, lekin shoʻrolar tomonidan xoinona qonga botirilgan hodisani, “bosmachilik” nomi bilan badnom qilingan, aslida xalqimizning oʻz erki, maʼnaviyati yoʻlidagi kurashi —milliy ozodlik harkatlarini qayta baholash boshlandi.

Xulosa qilib aytganda, jadidchilik oʻtgan asrning boshlarida Turkistonga shiddat bilan kirib keldi va millatimiz qalb shuuriga maorif va madaniyatni shiddat bilan kirib kelishini tahminladi. Oʻz oʻrnida mazkur harakat qancha qarshilikka uchradi. Lekin uning gʻoyalari va qarashlari millatimiz va maorifimiz tarixida zarhal harflar bilan bitilib qolaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Abdulla Badriy. Yosh buxorolilar kimlar? - M.: 1919. 3-bet

2. O‘zbekistonning yangi tarixi. 1-kitob — Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida, Toshkent, 2000
3. Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash, Toshkent, 1999
4. Xo‘jayev F., Buxoro inqilobining tarixiga materiallar, Toshkent, 1997
5. Rajabova R. va boshqalar, O‘zbekiston tarixi (1917-1993-yillar), Toshkent, 1994
6. N. Karimov. Turkiston muxtoriyati. - T.: 1996;. Qimmatga tushgan ulov yoxud Turkiston muxtoriyatining vujudga kelishi va tor-mor etilishi sabablari. “Tafakkur”j., 1996, 3-son;

INKLYUZIV TA’LIMNING MOHIYATI, INTEGRATSION TA’LIM VA IJTIMOIIY REABILITATSIYA

Meliyeva Hilola Orif qizi

Jizzax Davlat Pedagogika Universiteti talabasi

Email: hilolameliyeva99@gmail.com

Ustoz: Djurayeva Sohiba Barat qizi

Annotatsiya. Ushbu maqolada inklyuziv ta'limning mohiyati, uning ijtimoiy ahamiyati hamda integratsion ta'lim va ijtimoiy rehabilitatsiya jarayonlari haqida keng ma'lumot berilgan. Inklyuziv ta'limning nogiron va imkoniyati cheklangan bolalar uchun qanday imkoniyatlar yaratishi va ularni jamiyatga qo'shish jarayonida qanchalik muhim rol o'ynashi yoritilgan. Shuningdek, O'zbekistonda inklyuziv ta'limni rivojlantirish bo'yicha olib borilayotgan islohotlar va bu tizimning kelajakda jamiyatdagi tenglikka qanday ta'sir ko'rsatishi haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: inklyuziv ta'lim, integratsion ta'lim, ijtimoiy rehabilitatsiya, nogiron bolalar, ta'lim tizimi, ijtimoiy integratsiya.

Abstract. This article provides extensive information about the essence of inclusive education, its social importance, and the processes of integrated education and social rehabilitation. How inclusive education creates opportunities for disabled and disabled